

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ:

ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΪΣΧΥΣΑΝΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1975

Η κατοχύρωση των θρησκευτικών δικαιωμάτων απασχόλησε τους Έλληνες από τις πρώτες ακόμα απόπειρες διατύπωσης ελληνικού συντάγματος. Η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώθηκε σε όλα τα συνταγματικά κείμενα, περισσότερο ή λιγότερο φιλελεύθερα, που ακολούθησαν την Επανάσταση του 1821.

Στο σχέδιασμα του Ρήγα διακηρύσσεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως και η ενώπιον του νόμου ισότητα όλων, ανεξαρτήτως θρησκείας. Έτσι, στο αρθρ. 3 της «διακηρύξεως των δικαιών του ανθρώπου» που προτάσσεται του πολιτεύματος του Ρήγα και σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο «όλοι οι άνθρωποι, Χριστιανοί και Τούρκοι, κατά φυσικόν λόγον είναι ίσοι» ενώ στο άρθρο 1 του ίδιου του Συντάγματος ορίζεται ¹ότι «η Ελληνική Δημοκρατία είναι μια, μ'όλον όπου συμπεριλαμβάνει εις τον κόλπο της διάφορα γένη και θρησκείας· δεν θεωρεί τας διαφοράς των λατρειών με εχθρικό μάτι». Επίσης στο αρθρ. 122 αναφέρεται ότι «η νομοθετική διοίκησις βέβαιοι εις όλους τους Έλληνας, Τούρκους, Αρμένηδες, την ισοπμίαν, ...την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως...» ¹.

Στο Σύνταγμα του 1864 και όπως αναθεωρήθηκε το 1911 η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία χαρακτηρίζεται ως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα ενώ στο αρθρ. 1 αναφέρεται ότι «πάσα άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακολύτως υπό την προστασίαν των νόμων, απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας».

Στο Σύνταγμα του 1927 διακηρύσσεται ρητώς η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης ενώ για πρώτη φορά απαγορεύεται ο προσηλυτισμός γενικά και όχι μόνο έναντι της επικρατούσας θρησκείας. Έτσι, σύμφωνα με το αρθρ. 1 «η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστος και τα της λατρείας πάσης γνωστής θρησκείας τελούνται ελευθέρως υπό την προστασία των νόμων, εφ' όσον δεν αντίκεινται στην δημόσιον τάξιν και τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται».

Επίσης, στο Σύνταγμα του 1952 στο αρθρ. 1 επαναλαμβάνεται ότι «επικρατούσα θρησκεία εις την Ελλάδα είναι η της Ανατολικής ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, πάσα άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακολύτως υπό την προστασίαν των νόμων

¹ Βέβαια στο Σύνταγμα του Ρήγα η διακήρυξη της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως και η ενώπιον του νόμου ισότητα δεν αποτελούν απλώς ειδικευση της γενικής αρχής της ελευθερίας αλλά καταδείχνουν και την πολιτική επιδίωξη του Ρήγα να ξεσηκώσει όλους τους λαούς που ζούσαν υπό τον σουλτανικό ζυγό

απαγορευμένου του προσηλυτισμού, και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσας θρησκείας».

Φτάνοντας στο σημερινό, ισχύον Σύνταγμα του 1975 όπως αναθεωρήθηκε το 1988 και το 2001 η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 όπου αναφέρεται ότι: «1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. 3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντι της, όπως οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας. 4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. 5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του». Παράλληλα στο άρθρο 3 ρυθμίζονται οι σχέσεις του ελληνικού Κράτους με την ορθόδοξη εκκλησία.

2. ENNOIA ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ

Πριν από οποιαδήποτε ανάλυση πάνω στα θρησκευτικά δικαιώματα που προκύπτουν από τις παραπάνω διατάξεις αλλά και στη θεσμική εφαρμογή των γενικών συνταγματικών δικαιωμάτων μέσα στο θρησκευτικό χώρο είναι αναγκαίο να αποσαφηνισθεί η έννοια της θρησκείας και να οριοθετηθεί το περιεχόμενο της.

Θα μπορούσε να θεωρηθεί θρησκεία ο σατανισμός ή η μαγεία; Εντάσσονται σ' αυτή την έννοια οι γενικότερες ηθικές αντιλήψεις; Αποτελεί θρησκεία η αθεΐα; Το ζήτημα είναι ιδιαίτερης σημασίας και εμφανίζει και πρακτικό ενδιαφέρον. Από την αποσαφήνιση του όρου εξαρτάται και το εύρος της προστασίας των σχετικών με τη θρησκεία δικαιωμάτων².

Σύμφωνα με μια άποψη³ «θρησκεία είναι το σύνολο των συναισθημάτων, των πεποιθήσεων και των κατά παράδοση

² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση Seeger (US v. Seeger 380 US 163 του έτους 1965) που έφτασε στο Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ. Σύμφωνα με το ιστορικό οι εναγόμενοι αρνούσαν να στρατευθούν για λόγους συνειδήσεως, επικαλούμενοι το νόμο περί στρατολογίας ο οποίος ορίζει ότι εξαιρούνται από τη στράτευση τα άτομα εκείνα τα οποία αρνούνται, λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων (religious training and belief) να συμμετάσχουν σε οποιαδήποτε μορφή πολέμου. Οι εν λόγω αντιρρησίες ενώ διαφωνούσαν με την έννοια της θρησκευτικής πεποίθησης, όπως την είχε διατυπώσει η νομολογία, υποστήριζαν ότι αρνούνται να στρατευθούν για λόγους ηθικών πεποιθήσεων τις οποίες εξομοίωναν με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις

³ Βλ. Μαρίνο Τ. "θρησκευτική ελευθερία" 1972,σελ. 14 επ.

τελουμένων πράξεων, οι οποίες αναφέρονται σε μια Υπέρτατη δύναμη, την ύπαρξη της οποίας καταλήγει να παραδεχθεί ή να απορρίψει ο άνθρωπος δια του φιλοσοφικού στοχασμού, θέτοντας, έτσι, τον εαυτό του σε ορισμένη μέσα στην κοινωνία κοσμοθεωριακή τοποθέτηση η οποία του επιβάλλει την υποχρέωση πράξης ή παράλειψης». Σύμφωνα με τον ορισμό, λοιπόν, αυτό θα μπορούσαμε να εντάξουμε στην έννοια της θρησκείας θεωρίες όπως ο αγνωστικισμός, ο ορθολογισμός, ο αθεϊσμός κτλ.

Σύμφωνα με άλλη άποψη⁴ «θρησκεία είναι το σύνολο των δοξασιών αναφερομένων στην υπόσταση του θείου νοούμενη ως καλή ανώτερη δύναμη». Με τον τρόπο αυτό η θρησκεία διαχωρίζεται από τις λοιπές πολιτικές και άλλες θεωρίες, καθώς και από τις θεωρίες καιπίστεις που αναφέρονται σε «κακές ανώτερες δυνάμεις» (π.χ. σατανισμός, μαγεία κτλ.). Ζήτημα γεννάται, όμως, ως προς την οριοθέτηση πάλι της έννοιας του «καλού» θείου, καθώς για τους πιστούς μιας θρησκείας καλός είναι μονό ο θεός που πρεσβεύουν.

Γίνεται, λοιπόν, εμφανές ότι η οριοθέτηση της έννοιας θρησκείας είναι ιδιαίτερα δυσχερής, καθώς αντικατοπτρίζει εσωτερικές πεποιθήσεις του ανθρώπου, οι οποίες δύσκολα μπορούν να ενταχθούν στα πλαίσια ενός ορισμού όταν μάλιστα σ' αυτόν αναπόφευκτα θα περιλαμβάνονται έννοιες αφηρημένες.

3. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ & Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

Στο άρθρο 3 παρ.1 του Συντάγματος αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η ορθότητα της ύπαρξης επικρατούσας θρησκείας κατά το Σύνταγμα έχει αμφισβητηθεί έντονα και συχνά εγείρεται το ζήτημα κατά πόσο η απόδοση της ιδιότητας αυτής σε μια θρησκεία προσβάλλει τη συνταγματικά κατοχυρωμένη θρησκευτική ισότητα έναντι των υπολοίπων, θα ήταν λοιπόν σωστό να εξετασθούν τόσο οι λόγοι ύπαρξης αυτού του διαχωρισμού όσο και η σημασία του στην έννομη τάξη.

Πολλοί υποστηρίζουν ότι πλέον σήμερα η ιδιότητα της επικρατούσας θρησκείας αποδίδεται στην ορθόδοξη εκκλησία μονό εξαιτίας της συντριπτικής αριθμητικής της υπεροχής έναντι των άλλων θρησκειών. Την άποψη αυτή ενθαρρύνει και η τάση αποδέσμευσης που υπάρχει ανάμεσα στην ελληνική Εκκλησία και το ελληνικό Κράτος, πράγμα που κατέστη εμφανές ιδίως με την ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος. Πράγματι συγκρίνοντας κανείς το παρόν Σύνταγμα με εκείνο του 1952 παρατηρεί ότι ο δεσμός κράτους - εκκλησίας έχει καταστεί πιο χαλαρός. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν είναι ανάγκη να ανήκει στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία· η υποχρέωση του να προστατεύει την επικρατούσα θρησκεία έχει απαλειφθεί από το

⁴ Βλ. Δημητρόπουλο Α. "Παραδόσεις συνταγματικού δίκαιου ΙΙΙ", σελ. 1011

κείμενο του Συντάγματος- ο προσηλυτισμός απαγορεύεται πλέον γενικά και όχι μόνο εις βάρος της επικρατούσας θρησκείας ενώ η διάταξη που απαγόρευε τις σε βάρος της επεμβάσεις δεν υπάρχει πια. Αυτές και άλλες παρόμοιες αλλαγές σίγουρα καταδεικνύουν την προαναφερθείσα τάση αποδέσμευσης, όμως, αυτό δεν είναι επαρκές για να οδηγηθεί κανείς στο συμπέρασμα ότι πλέον ο όρος επικρατούσα θρησκεία δικαιολογείται απλά από την αριθμητική υπεροχή της ορθόδοξης εκκλησίας. Αν ήταν έτσι θα έπρεπε να δεχθούμε ότι, σε περίπτωση αλλαγής της αριθμητικής διαφοράς μεταξύ των χριστιανών και των άλλων πιστών, το άρθρο 3 θα έχριζε τροποποίησης.

Οι λόγοι είναι βαθύτεροι και πρέπει να αναζητηθούν στην ελληνική ιστορία. Πράγματι, ο όρος επικρατούσα θρησκεία συναντάται στα πρώτα κιολας συνταγματικά κείμενα του 1821. Έτσι, στη Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, αναφέρεται ότι: «Αν και όλας τας θρησκείας και γλώσσας δέχεται η Ελλάς και τας τελετάς και χρήσιν αυτών κατ'ουδένα τρόπο εμποδίζει, την Ανατολική όμως του Χριστού Εκκλησίαν και την σημερινήν γλώσσαν, μονάς αναγνωρίζει ως επικρατούσας θρησκείαν και γλώσσαν της Ελλάδος». Παρόμοιες διατάξεις περιελάμβαναν και όλα τα υπόλοιπα μεταγενέστερα Συντάγματα. Και αυτό γιατί ήταν αδύνατο οι συνταγματικοί νομοθέτες να αγνοήσουν την σημαντική βοήθεια της Εκκλησίας στη διατήρηση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων σε καιρούς δύσκολους και ιδίως κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Επίσης, το ελληνικό έθνος μέσα από την ιστορία του έχει συνδεθεί άρρηκτα με την ορθόδοξη πίστη και αυτό αποτελεί μια πραγματικότητα που δεν μπορεί να αγνοείται στο Σύνταγμα. Συχνά, μάλιστα, γλώσσα και θρησκεία θεωρούνται στοιχεία της εθνικής μας ταυτότητας ίσης σημασίας.

Μέσα από το στενό αυτό δεσμό μπορεί να θεμελιωθεί και νομικά η επικρατούσα θρησκεία μέσω του άρθρου 1 παρ.3 σύμφωνα με το οποίο «όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα», θα ήταν, λοιπόν, και συνταγματικά λανθασμένο να αγνοήσει ο νομοθέτης τη σχέση αυτή μεταξύ ελληνικού Έθνους και Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Γίνεται, έτσι, κατανοητό ότι η έννοια του άρθρου 3 περί επικρατούσας θρησκείας είναι δικαιολογημένη και ορθή, ενώ συμπορεύεται πλήρως με το άρθρο 13 χωρίς να προσβάλλει τη θρησκευτική ισότητα.

ΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θρησκεία αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς στην κοινωνική και προσωπική ζωή του ατόμου, μέσα στον οποίο ασκούνται σύμφωνα συνταγματικά δικαιώματα, όπως είναι η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της λατρείας. Πέρα από αυτό όμως η θρησκεία αποτελεί χώρο άσκησης ακόμα και γενικότερων συνταγματικών δικαιωμάτων με αποτέλεσμα να συναντάμε δικαιώματα μικτά, δικαιώματα δηλαδή που προκύπτουν από τη σύνθεση δύο ή περισσότερων άλλων δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, η ελευθερία του τύπου μπορεί να ασκείται και στα πλαίσια της θρησκευτικής ελευθερίας με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για θρησκευτικό τύπο.

Το ζήτημα που προκύπτει είναι πως τα δικαιώματα που προκύπτουν θα εφαρμοσθούν στο θρησκευτικό χώρο. Εδώ μπορεί να γίνει λόγος για θεσμική εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων. Μιλώντας για θεσμική εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων εννοούμε την εφαρμογή τους στο επίπεδο μερικότερης⁵ έννομης σχέσης ή θεσμού (που στην προκειμένη περίπτωση είναι η θρησκεία), είτε ως προς το γενικό, είτε ως προς το θεσμικό τους περιεχόμενο, όπως προσδιορίζεται από τη σχέση αιτιώδους συνάφειας μεταξύ θεσμού και δικαιώματος.

Έτσι, για παράδειγμα, δικαιώματα όπως ελευθερία του τύπου, ελευθερία του συνέρχεσθαι, η ισότητα, αποκτούν ιδιαίτερο περιεχόμενο στο χώρο της θρησκείας και μπορούμε να μιλάμε για ελευθερία του θρησκευτικού τύπου, ελευθερία του συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς και θρησκευτική ισότητα αντίστοιχα. Τα δικαιώματα αυτά εφαρμόζονται άλλοτε σε όλη την έκταση του γενικού περιεχομένου τους και άλλοτε μόνο στην έκταση του θεσμικού τους περιεχομένου. Περιορίζονται, δηλαδή, ή και εφαρμόζονται πλήρως ανάλογα με τη σχέση αιτιώδους συνάφειας που υπάρχει μεταξύ του εκάστοτε δικαιώματος και της θρησκείας⁶.

⁵ Μερικότερη σε σχέση με την γενική κυριαρχική σχέση κράτους πολιτών

⁶ Αξιοσημείωτο είναι ότι αφού ο θεσμός της θρησκείας αφορά όχι μόνο τους Έλληνες πολίτες αλλά και τους αλλοδαπούς που ζουν στην ελληνική επικράτεια, τα γενικά συνταγματικά δικαιώματα που επιφυλάσσονται μονό στους πρώτους επεκτείνονται και στους δεύτερους όταν αυτά ασκούνται στο πλαίσιο του θεσμού της θρησκείας. Για παράδειγμα το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι που επιφυλάσσεται κατ'αρχην για τους Έλληνες πολίτες, όταν ασκείται από αλλοδαπούς για θρησκευτικούς σκοπούς επεκτείνεται και σε αυτούς.

2. ΤΑ ΜΗΤΡΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Το Σύνταγμα κατοχυρώνει ευθέως στο άρθρο 13 τη θρησκευτική ελευθερία. Από αυτή προκύπτουν η ελευθερία θρησκευτικής δράσης και η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης.

Πολλοί υποστηρίζουν ότι υπάρχει διαφορά μεταξύ θρησκευτικής ελευθερίας και ανεξιθρησκείας. Σύμφωνα με την άποψη αυτή ανεξιθρησκεία είναι η ανοχή της Πολιτείας απέναντι στις θρησκείες που πρεσβεύουν οι πολίτες. Υπό καθεστώς ανεξιθρησκείας ο πολίτης έχει τη δυνατότητα να λατρεύει το θεό σύμφωνα με τη συνείδηση του, δεν έχει, όμως, αντίστοιχο δικαίωμα έναντι της Πολιτείας για ελεύθερη διαμόρφωση της θρησκευτικής του συνείδησης. Υπό την έννοια αυτή ο όρος ανεξιθρησκεία έχει αρνητικό περιεχόμενο, το οποίο υποδηλώνει την αδιαφορία της Πολιτείας έναντι των θρησκειών τις οποίες πρεσβεύουν οι υπήκοοι της.

Αντίθετα, σύμφωνα πάντα με την ίδια άποψη, θρησκευτική ελευθερία είναι κάτι το διαφορετικό. Πρόκειται για ένα είδος «νομικής εγγύησης»⁷ εκ μέρους της Πολιτείας προς τους πολίτες ότι καθιερώνεται και θα διατηρηθεί και στο μέλλον δικαίωμα ελεύθερης διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης σε όλες της τις εκδηλώσεις (τόσο τη λατρεία, όσο και σε άλλα ζητήματα που αφορούν τη σχέση ανθρώπου θεού). Έτσι το άτομο αποκτά αξίωση κατά της Πολιτείας όχι μόνο να μην εμποδίζει η τελευταία την θρησκευτική συνείδηση και δράση του αλλά και έμπρακτα να την προστατεύει.

Συμφωνά πάλι με άλλη άποψη⁸, διαφορές μεταξύ θρησκευτικής ελευθερίας και ανεξιθρησκείας δεν υπάρχουν. Πρόκειται για την αντικειμενική και υποκειμενική αντίστοιχα πλευρά του ίδιου νομίσματος. Ανεξιθρησκεία και θρησκευτική ελευθερία είναι έννοιες αλληλένδετες και δε νοείται η μία χωρίς την άλλη.

A. Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης⁹

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης κατοχυρώνεται ρητά στο Σύνταγμα στο άρθρο 13 παρ. 1, όπου ορίζεται ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη τόσο από πλευράς Κράτους όσο και πολιτών.

Ζήτημα προκύπτει εδώ κατά πόσον μπορούν πράγματι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου να καταστούν αντικείμενο νομοθετικής ρύθμισης και κατά συνέπεια να παραβιαστούν.

⁷ Βλ. Μαρίνο Τ. - θρησκευτική ελευθερία, 1972, σελ. 5επ.

⁸ Βλ. Δημητρόπουλο - Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαιού, 2001, σελ. 1012

⁹ ΑΠ 271/1932 Όρια και έκταση Ανεξιθρησκείας

ΣτΕ 160/1990 Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης ΣτΕ 194/1987 Υπόθεση άθεου φοιτητή

Υποστηρίχθηκε, δηλαδή, ότι τα θρησκευτικά πιστεύω του ανθρώπου αποτελούν κάτι το εσωτερικό στο οποίο η Πολιτεία, αλλά και οποιοδήποτε γενικότερα, εκ της φύσεως του πράγματος δεν μπορεί να παρέμβει, καθώς καθένας έχει την πραγματική ελευθερία ενδόμυχα να πρεσβεύει οτιδήποτε επιθυμεί. Έτσι, κατά την άποψη, αυτή οι θρησκευτικές αλλά και κάθε είδους πεποιθήσεις μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ρύθμισης μόνο από τη στιγμή που αυτές θα εκδηλωθούν, οπότε και ανακύπτει η αξίωση για θρησκευτική ελευθερία.

Σήμερα, όμως, είναι αναμφισβήτητο ότι η Πολιτεία μπορεί να παρέμβει και να επηρεάσει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου προτού αυτές εκδηλωθούν και μάλιστα κατά το στάδιο της διαμόρφωσης τους. Γιατί σίγουρα οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτελούν κάτι το εσωτερικό και ενδόμυχο, όμως η διαμόρφωση τους εξαρτάται από παράγοντες όχι μόνο εσωτερικούς αλλά και εξωτερικούς (π.χ. η εκπαίδευση) στους οποίους η Πολιτεία έχει άμεση πρόσβαση και με τον τρόπο αυτό μπορεί κατ'επέκταση να επηρεάσει τη θρησκευτική συνείδηση του ατόμου. Κατά συνέπεια, παραβίαση της θρησκευτικής συνείδησης και αντίστοιχα αξίωση για αναγνώριση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης νοείται σε κάθε περίπτωση, είτε το άτομο αποκαλύπτει και εκδηλώνει τις πεποιθήσεις του, είτε τις κρατάει μυστικές.

Στην πιο χαρακτηριστική της μορφή η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης εμφανίζεται ως δικαίωμα του καθένα να πρεσβεύει όποιο δόγμα επιθυμεί. Στο Σύνταγμα το δικαίωμα αυτό προστατεύεται ακόμα και με την αρνητική του μορφή. Κάθε άνθρωπος, δηλαδή, έχει δικαίωμα όχι μόνο να πιστεύει σε όποια θρησκεία επιθυμεί αλλά και να μην ακολουθεί καμία θρησκεία (άθρησκος) ή ακόμα να μην πιστεύει καν στην ύπαρξη θεού (άθεος).

Παράλληλα, λογικό είναι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης να περιέχει και το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να μεταβάλλει τα θρησκευτικά του πιστεύω όποτε επιθυμεί χωρίς αυτό να συνεπάγεται κάποιες κυρώσεις, καθώς και το δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται κανείς σε πράξεις αντίθετες, με τα θρησκευτικά του πιστεύω. Έτσι, για παράδειγμα, παιδιά που δεν ανήκουν στο ορθόδοξο δόγμα έχουν το δικαίωμα να απουσιάζουν από το μάθημα των θρησκευτικών ή από την πρωινή προσευχή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα του όρκου¹⁰. Σύμφωνα με το Σύνταγμα (άρθρο 13 παρ. 5) «κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο που ορίζει και τον τύπο του». Τον καθορισμό δηλαδή των περιπτώσεων που η ορκδοσία είναι υποχρεωτική τον αφήνει ο συντακτικός στον κοινό νομοθέτη. Πράγματι, σύμφωνα με τα άρθρα 385,408 και 423 Κ.Πολ.Δ. και 194,218,220 και 236 οι αλλόθρησκοι και οι ετερόδοξοι ορκίζονται κατά τον τύπο της θρησκείας τους, αν αυτή

¹⁰ Εφ.θες 171/1980 Αρνηση όρκου
Πλημθες 3796/79 Υπόθεση Δεσποτόπουλου

αναγνωρίζει τον όρκο. Σε περίπτωση που ο ορκιζόμενος είτε είναι άθρησκος ή άθεος, είτε η θρησκεία του ή το δόγμα του απαγορεύει τον όρκο, στη θέση του δίνεται διαβεβαίωση με επίκληση της τιμής και της συνειδήσεως του υπόχρεου σε ορκοδοσία. Ιδίως όμως για τους πιστούς της επικρατούσας θρησκείας, που η δόση όρκου συγκρούεται με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και παρά τις διάφορες αντιδράσεις, η νομολογία των δικαστηρίων επέμεινε στην άποψη ότι η απαλλαγή τους, κάτω από το ισχύον καθεστώς δεν είναι δυνατή.¹¹

Βέβαια και το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να μη συμμορφώνεται σε πράξεις ή και παραλείψεις αντίθετες με τα θρησκευτικά πιστεύω του περιορίζεται και οριοθετείται από το άρθρο 13 παρ. 4 όπου ορίζεται ότι «κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους».¹²

B. Ελευθερία της θρησκευτικής δράσης¹³

Όταν μιλάμε για θρησκευτική δράση αναφερόμαστε στην εκδήλωση από τους πιστούς των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Σπουδαιότερη μορφή εκδήλωσης της θρησκευτικής συνείδησης είναι η λατρεία. Στο άρθρο 13 παρ. 2 καθιερώνεται η ελευθερία της λατρείας. Με τον όρο ελευθερία της λατρείας εννοούμε το δικαίωμα κάθε προσώπου να εκδηλώνει μόνος του (ιδιωτική λατρεία) ή με άλλους μαζί (δημόσια λατρεία) την πίστη του προς το θεό και να ασκεί τα θρησκευτικά του καθήκοντα σύμφωνα με τις επιταγές της συνειδήσεως του με πράξεις που καθορίζονται από τη θρησκεία την οποία πρεσβεύει.

Στο ίδιο άρθρο προβλέπονται και κάποιοι περιορισμοί αναφορικά με τον τρόπο τελέσεως της λατρείας (να μην προσκρούει στα χρηστά ήθη, να μη στοιχειοθετεί προσηλυτισμό κτλ.) για τους οποίους θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο, θα ήταν όμως χρήσιμο να γίνει εδώ μια αναφορά στον ένα και μοναδικό όρο που θέτει το Σύνταγμα προκειμένου να μπορεί ο πιστός κάποιας θρησκείας να ασκεί το δικαίωμα της λατρείας, θα πρέπει η θρησκεία αυτή να είναι γνωστή.

Ο όρος «γνωστή θρησκεία» εμφανίστηκε ήδη από το Σύνταγμα του 1844 και προκάλεσε αρκετές αμφισβητήσεις γύρω από το περιεχόμενό του. Πολλοί προσπάθησαν να του προσδώσουν τη σημασία του «αναγνωρισμένη» και αυτό δικαιολογημένα, καθώς πολλά Συντάγματα ταύτιζαν τις δύο έννοιες (π.χ. το Σύνταγμα του 1952). Τελικά επικράτησε η άποψη ότι θρησκεία γνωστή σημαίνει τη θρησκεία εκείνη που δεν έχει μυστικά δόγματα και κρυφή λατρεία. Ο νομοθέτης θέλησε με τον όρο αυτό να εξαιρέσει τις διάφορες μυστικές εταιρίες που

¹¹ ΑΠ 672/1982 (ολομ.), Ποιν.Χρ.1982, σελ.308 - 313

¹² Βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο για τους περιορισμούς

¹³ Ειρην.Πατρών 261/1983 Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης, όρια της ΣτΕ 184/1992 Λιαιδικασία ανέγερσης ναού και η συνταγματικότητα της

προφασίζονταν θρησκευτικούς σκοπούς από τα συνταγματικώς προβλεπόμενα προνόμια που επιφυλάσσονται για τις θρησκείες.

Η έννοια αυτή του όρου «γνωστή θρησκεία» συμβαδίζει και με το πνεύμα της θρησκευτικής ελευθερίας καθώς, σε περίπτωση που ταυτίζαμε το νόημα του με εκείνο του όρου «αναγνωρισμένη» το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας θα εξαρτιόταν κάθε φορά από την έκδοση πράξης αναγνώρισης, και κατά συνέπεια έγκρισης, από την Πολιτεία (ή χειρότερα από την Εκκλησία).

Για το χαρακτηρισμό, λοιπόν, μιας θρησκείας ως γνωστή δεν παίζει ρόλο αν αυτή είναι παλιά ή καινούργια, αν αποτελεί αίρεση και κατά πόσο το δόγμα της αποκλίνει από άλλες ήδη γνωστές θρησκείες· δεν παίζει ρόλο ούτε ο αριθμός των πιστών της. Το μόνο που είναι αναγκαίο είναι να είναι γνωστό το δόγμα και ο τρόπος λατρείας που προβλέπει.

Πιο πάνω έγινε διάκριση της λατρείας σε δημόσια και ιδιωτική. Τον κανόνα αποτελεί η δημόσια λατρεία και είναι αυτή που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς τελείται σε χώρους ειδικά προβλεπόμενους από κάθε θρησκεία, η ίδρυση και λειτουργία των οποίων χρίζει κρατικής προστασίας, προκειμένου να εξασφαλισθεί ουσιαστικά και σε όλο της το περιεχόμενο η ελευθερία της λατρείας.

Η μέριμνα για την εξεύρεση, την ανοικοδόμηση και τη λειτουργία χώρου λατρείας ανήκει σε κάθε μία θρησκευτική κοινότητα. Στην πολιτεία ανήκει, όμως, η εξασφάλιση των ίσων όρων για την ίδρυση των αναγκαίων χώρων και γενικά για το ακώλυτο της λατρείας. Παρά τη συνταγματική, όμως, πρόβλεψη κάτι τέτοιο δεν ισχύει και στην πράξη. Συγκεκριμένα, αφ' ενός μεν ισχύουν διαφορετικά συστήματα κανόνων για την ίδρυση ναών της επικρατούσας θρησκείας και όλων των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων, αφ'ετέρου δε για την ίδρυση και λειτουργία ναών και ευκτήριων οίκων (διάκριση η οποία από πολλούς έχει χαρακτηριστεί ατυχής) αλλοδόξων και αλλοθρήσκων τίθεται μια σειρά προϋποθέσεων για τη χορήγηση ειδικής άδειας της διοικήσεως.

Λόγος της ύπαρξης νόμων τέτοιων, που προσβάλλουν την αρχή της (θρησκευτικής) ισότητας, είναι ότι εκδόθηκαν υπό καθεστώς διαφορετικό και μάλιστα εκείνο του Συντάγματος του 1911 και κατά συνέπεια είναι αναγκαία η αντικατάστασή τους.

3.ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ζωή του ανθρώπου κατακλύζεται από πολλούς θεσμούς οι οποίοι δεν εξαντλούνται μόνο στην κυριαρχική σχέση κράτους πολίτη. Πρόκειται για θεσμούς δημόσιας ή ιδιωτικής φύσης στους οποίους τα θεμελιώδη δικαιώματα βρίσκουν ιδιαίτερη εφαρμογή. Άλλοτε, δηλαδή, εφαρμόζονται σε όλη την έκταση του περιεχομένου τους και άλλοτε συστέλλονται, εφαρμόζονται θεσμικά, «θεσμική εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι η εφαρμογή τους στο επίπεδο μερικότερης έννομης σχέσης ή θεσμού, είτε ως προς το γενικό, είτε ως προς το θεσμικό τους περιεχόμενο, όπως προσδιορίζεται από τη σχέση αιτώδους συνάφειας»¹⁴. Όπως, λοιπόν, συμβαίνει σε κάθε θεσμό, έτσι και στο θρησκευτικό χώρο εφαρμόζονται διάφορα γενικά συνταγματικά δικαιώματα τα οποία αποκτούν έντονο θρησκευτικό περιεχόμενο. Γίνεται λόγος, λοιπόν, για θρησκευτικό τύπο, θρησκευτική ισότητα, για την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, καθώς και για δικαίωμα στη θρησκευτική εκπαίδευση.

α. Ανθρώπινη αξία και θρησκεία

Η ανθρώπινη αξία ταυτίζεται ως έννοια με τον άνθρωπο. Πρόκειται για τη νομική μεταγλώττιση του όρου άνθρωπος. Η ανθρώπινη φύση είναι τρισδιάστατη: σωματική, πνευματική και κοινωνική. Αυτοί είναι και οι τομείς που καλύπτονται από την έννοια της ανθρώπινης αξίας.

Το Σύνταγμα στο άρθρο 2 §1 προβλέπει ότι «ο σεβασμός και η προστασία του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Αυτό αποτελεί και την θεμελιώδη, την καταστατική αρχή για το Σύνταγμα αλλά και για κάθε νόμο. Άμεσα ή έμμεσα κάθε νόμος σκοπεύει στην προστασία της ανθρώπινης αξίας.

Ειδικότερη έκφανση της ανθρώπινης αξίας αποτελεί και η θρησκευτική ελευθερία. Τα δικαιώματα που συναντάμε στο θρησκευτικό χώρο αποτελούν ειδικότερη έκφανση της προστασίας της ανθρώπινης αξίας και μάλιστα της κοινωνικής και πολύ περισσότερο της πνευματικής πλευράς αυτής. Η ελευθερία της λατρείας, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, η θρησκευτική ισότητα τελούν σε άμεση συνάρτηση με την προστασία της ανθρώπινης αξίας η οποία αποτελεί και κατευθυντήριο γραμμή για την οριοθέτηση των μικτών

¹⁴ Βλ. Δημητρόπουλο «Παραδόσεις Συνταγματικού δικαίου» σελ.911 συνεταιρίζεσθαι και συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, καθώς και για δικαίωμα στη θρησκευτική εκπαίδευση.

δικαιωμάτων και την εφαρμογή τους τόσο στο θρησκευτικό χώρο όσο και σε κάθε θεσμό γενικότερα.

β. θρησκευτική ισότητα¹⁵

Άμεσα συνυφασμένη με την προστασία της ανθρώπινης αξίας είναι και η αρχή της ισότητας. Στο άρθρο 4 §1 του Συντάγματος αναφέρεται ότι όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι απέναντι στο νόμο. Κατοχυρώνεται, έτσι το δικαίωμα της ισότητας γενικά. Προκειμένου για την θρησκεία το δικαίωμα της ισότητας κατοχυρώνεται τόσο μέσα από τη γενική διάταξη του άρθρου 4 όσο και μέσα από το ίδιο το άρθρο 13, καθώς η θρησκευτική ισότητα είναι απαραίτητη για την θρησκευτική ελευθερία και άμεσα συνυφασμένη με αυτή.

Η αρχή της ισότητας αποκλείει κατ' αρχάς τον καθορισμό του θρησκεύματος ως ιδιότητα απαιτούμενη για την κατάληψη οποιασδήποτε θέσης ή αξιώματος ή ως ιδιότητα που αποκλείει την κατάληψη μιας τέτοιας θέσης ή αξιώματος.

Θα πρέπει, βέβαια, πάλι και το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα να εξετάζεται υπό το πρίσμα του θεσμού ή της έννομης σχέσης μέσα στην οποία εμφανίζεται και ανάλογα με την μεταξύ τους αιτιώδη συνάφεια να κρίνει κανείς αν πρέπει να εφαρμοστεί θεσμικά ή σε όλο του το περιεχόμενο. Έτσι, για παράδειγμα, δεν μπορεί κανείς να αξιώσει από ένα θρησκευτικό σύλλογο να επιλέγει τα μέλη του ανεξαρτήτως του θρησκεύματος που αυτά πρεσβεύουν. Ο θεσμός του θρησκευτικού συλλόγου περικλείει ως στοιχείο του τη θρησκευτική ιδιότητα των μελών του και για το λόγο αυτό το αντίστοιχο δικαίωμα στην προκειμένη περίπτωση περιορίζεται. Το ίδιο θα ίσχυε και για τους υπαλλήλους που εργάζονται σε μια θρησκευτική εφημερίδα. Όχι όμως και για τους υπαλλήλους μιας πολιτικής εφημερίδας. Στην τελευταία περίπτωση ο θεσμός της πολιτικής εφημερίδας δεν περιλαμβάνει σε καμία περίπτωση ως στοιχείο του τη θρησκευτική ιδιότητα των υπαλλήλων του και για το λόγο αυτό η θρησκευτική ελευθερία εφαρμόζεται σε όλο της το περιεχόμενο.

Ζήτημα προκύπτει ως προς το αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας. Στο ισχύον Σύνταγμα, σε αντίθεση με τα προηγούμενα, δεν περιλαμβάνεται στα προσόντα του Ανώτατου Αρχοντα και η ιδιότητα του ορθόδοξου χριστιανού. Πολλοί υποστηρίζουν, όμως, ότι κάτι τέτοιο συνάγεται από τον όρκο που του επιβάλλεται ο οποίος είναι στο όνομα «της Αγίας και Ομοουσίας και Αδιαίρετης Τριάδας». Αυτό, όμως δε φαίνεται να πείθει καθώς είναι προφανές ότι ο νομοθέτης διατύπωσε τον όρκο με βάση τις περιπτώσεις που αποτελούν τον κανόνα, χωρίς να λαμβάνει υπ' όψη τις λιγότερο πιθανές αλλά πάντως δυνατές

¹⁵ ΕφΑΘ 2702/1987 Άρνηση διορισμού καθολικής καθηγήτριας
ΕφΑΘ. 2704/1987 Άρνηση διορισμού δασκάλου καθολικού
ΕφΑΘ 299/1988 Αποκλεισμός Ελλήνων δασκάλων αλλόθρησκων

εξαιρέσεις. Το ζήτημα, πάντως, μπορεί να αντιμετωπισθεί και πάλι με τη θεωρία της θεσμικής εφαρμογής. Στα προσόντα αλλά και στα καθήκοντα του Προέδρου της Δημοκρατίας σύμφωνα με το Σύνταγμα (άρθρα 30επ.) δεν εμφανίζεται πουθενά το θρησκειοσύνταγμα ως στοιχείο του θεσμού αυτού. Κατά συνέπεια δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια μεταξύ του δικαιώματος της θρησκευτικής ισότητας και του θεσμού του Προέδρου της Δημοκρατίας οπότε το εν λόγω δικαίωμα εφαρμόζεται στην πλήρη έκταση του περιεχομένου του.

γ. Το δικαίωμα στη ζωή και την υγεία μέσα στο θρησκευτικό χώρο

Όπως αναφέρθηκε πιο πριν η προστασία της ανθρώπινης αξίας περιλαμβάνει ειδικότερα και την προστασία της φυσικής υπόστασης του ανθρώπου ως έννοια που τελεί σε σχέση είδους προς την πρώτη. Στη φυσική υπόσταση του ανθρώπου ανήκει η ζωή, η υγεία και το περιβάλλον. Ο όρος ζωή συναντάται στο νόμο τόσο υπό στενή έννοια δηλώνοντας το βιολογικό φαινόμενο της ζωής όσο και υπό ευρεία έννοια δηλώνοντας το γενικότερο κοινωνικό γίνεσθαι. Υγεία είναι η σωματική, φυσική και πνευματική κατάσταση του ανθρώπου.

Στο θρησκευτικό χώρο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το δικαίωμα της ζωής και της υγείας στις περιπτώσεις που οι θρησκευτικές πεποιθήσεις στέκονται εμπόδιο στην υγεία ή και στην ίδια τη ζωή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το δόγμα των μαρτύρων του Ιεχωβά το οποίο δεν επιτρέπει την μετάγγιση αίματος. Στις περιπτώσεις που ο ίδιος ο θρησκευόμενος δε δέχεται την μετάγγιση αίματος και έμμεσα παραιτείται από τη ζωή και το αντίστοιχο δικαίωμα του δεν υπάρχει κάποιο πρόβλημα καθώς έχει το δικαίωμα πάνω απ'όλα της αυτοδιάθεσης. Διαφορετική, όμως, είναι η περίπτωση που ο γονέας ενός παιδιού αρνείται να μεταγγισθεί αίμα στο ίδιο το παιδί ισχυριζόμενος ότι θίγει τα θρησκευτικά του πιστεύω με αποτέλεσμα το θάνατο του παιδιού.

δ. Προστασία της πνευματικής υπόστασης του ανθρώπου και η σχέση της με τη θρησκεία

Πέρα από τις διατάξεις που προστατεύουν την σωματική υπόσταση του ανθρώπου συναντάμε στο Σύνταγμα και μια σειρά διατάξεων που προστατεύουν την πνευματική του υπόσταση. Στον πνευματικό χώρο ανήκουν οι κάθε είδους πεποιθήσεις του ανθρώπου, ανάμεσα σ'αυτές και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η κατοχύρωση, λοιπόν, της θρησκευτικής ελευθερίας του άρθρου 13 ως ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αποτελεί μια περίπτωση ειδικότερης κατοχύρωσης της πνευματικής υπόστασης του ανθρώπου. Μάλιστα, παρατηρούμε ότι το Σύνταγμα δεν περιλαμβάνει μια γενική διάταξη που να κατοχυρώνει την ελευθερία της συνείδησης αλλά αναφέρεται ειδικά μόνο στην θρησκευτική συνείδηση. Η γενική προστασία της πνευματικής

συνείδησης προκύπτει από την ίδια την ανθρώπινη αξία, καθώς και από το άρθρο 14 § 1 που κατοχυρώνει την ελευθερία έκφρασης και διάδοσης ιδεών.

ε. θρησκευτική εκπαίδευση

Με την πνευματική υπόσταση του ανθρώπου είναι άμεσα συνδεδεμένη και η παιδεία. Το δικαίωμα της εκπαίδευσης συναντάται και μέσα στα πλαίσια της θρησκείας και συγκεκριμένα στα πλαίσια της ελεύθερης ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης οπότε γίνεται πλέον λόγος για θρησκευτική εκπαίδευση. Υπό τη μορφή αυτή η θρησκευτική εκπαίδευση έχει διττό περιεχόμενο. Πρόκειται από τη μία για το δικαίωμα των γονέων, και γενικά όλων των προσώπων που είναι υπεύθυνα για την ανατροφή των παιδιών, να τα μεγαλώνουν σύμφωνα με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και από την άλλη για το δικαίωμα των θρησκευτικών κοινοτήτων ως συνόλου ή και μεμονωμένων πιστών ορισμένου θρησκευάματος ή δόγματος να ιδρύουν εκπαιδευτήρια, στο πρόγραμμα των οποίων να εντάσσεται και η διδασκαλία των αρχών του οικείου θρησκευάματος ή δόγματος.

Υπό την πρώτη του μορφή το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης θεμελιώνεται απ'ευθείας στο άρθρο 13§1 και ανήκει σ'αυτόν που έχει την επιμέλεια του παιδιού, πράγμα που προκύπτει από τη διάταξη του άρθρου 1518 §1 του Αστικού Κώδικα. Κατά κανόνα τα πρόσωπα αυτά θα είναι οι γονείς. Αυτοί έχουν την αρμοδιότητα και το δικαίωμα να επιχειρήσουν οποιαδήποτε πράξη, που κατά το εσωτερικό δίκαιο μιας θρησκευτικής κοινότητας είναι αναγκαία για την εισδοχή του ανήλικου στην κοινότητα αυτή.

Η άποψη σύμφωνα με την οποία θα ήταν ορθότερο να ακολουθείται μια διδασκαλία θρησκευτικής ουδετερότητας όσο το παιδί είναι ανήλικο, προκειμένου να αποφασίσει ανεπηρέαστα τους προσανατολισμούς του, όταν ωριμάσει και ενηλικιωθεί, συναντάει τόσο πρακτικά όσο και νομικά εμπόδια. Πρακτικά γιατί, πέραν του ότι είναι αδύνατο ένα παιδί να παραμείνει ανεπηρέαστο από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων του, κάτι τέτοιο ίσως να οδηγούσε σε μια λανθάνουσα μορφή αθρησκευτικής επίδρασης. Νομικά γιατί κάτι τέτοιο θα ήταν αντίθετο με το άρθρο 16§2 του Συντάγματος, το οποίο ορίζει ως σκοπό των φορέων εκπαίδευσης την «...ανάπτυξη της ...θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων».

Η γονική μέριμνα, και κατ'επέκταση το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, ασκείται και από τους δύο γονείς. Σε περίπτωση, όμως, διαφωνίας των γονέων σχετικά με το δόγμα που θα ακολουθήσει το παιδί, τι θα γίνει; Τι απόφαση θα πρέπει να λάβει το δικαστήριο σε περίπτωση ακραίας διαφωνίας των γονέων επί θρησκευτικών ζητημάτων και με τι γνώμονα θα πρέπει να κρίνει; Σίγουρα θα ήταν λάθος να μπει το δικαστήριο

σε μια διαδικασία σύγκρισης των δύο θρησκείων προκειμένου να βρεθεί ποιο είναι ορθότερο δόγμα ή θρήσκευμα. Κριτήριο, αντίθετα θα πρέπει να είναι το συμφέρον του παιδιού, πράγμα που καθορίζεται κάθε φορά από τις εκάστοτε συνθήκες και ιδιαίτερα από το στενό οικογενειακό περιβάλλον του.

Υπό τη δεύτερη του μορφή το δικαίωμα της εκπαίδευση συνίσταται, όπως ήδη αναφέρθηκε, στη δυνατότητα των πιστών μιας θρησκείας να ιδρύουν θρησκευτικά εκπαιδευτήρια και θεμελιώνεται στο άρθρο 16 του Συντάγματος σε συνδυασμό, βέβαια με το άρθρο 13. Στο άρθρο 16 προβλέπεται η δυνατότητα ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων από ιδιώτες. Το δικαίωμα αυτό εφαρμόζεται και στο θρησκευτικό χώρο. Η διοίκηση δεν μπορεί να εμποδίσει την ίδρυση τέτοιων ιδρυμάτων, παρά μόνο λάβει προληπτικά μέτρα που να αποβλέπουν στο απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης, όχι μόνο των ορθόδοξων μαθητών αλλά (με το ισχύον Σύνταγμα) και όλων των άλλων αλλοθρήσκων ή ετερόδοξων¹⁶.

Όπως σε κάθε περίπτωση θεσμικής εφαρμογής, έτσι και εδώ το δικαίωμα της εκπαίδευσης στο θρησκευτικό χώρο περιορίζεται ανάλογα. Έτσι, για οποιαδήποτε μορφή του δικαιώματος και να πρόκειται δεν επιτρέπεται η θρησκευτική εκπαίδευση να αντίκειται στα χρηστά ήθη και τη δημόσια τάξη τόσο ως προς τους σκοπούς που αυτή επιδιώκει όσο και ως προς τις μεθόδους που ακολουθούνται. Επίσης, δεν επιτρέπεται η εκπαίδευση να παίρνει τέτοια μορφή ώστε να συνιστά προσηλυτισμό. Το ζήτημα κατά πόσο μπορεί να στοιχειοθετηθεί προσηλυτισμός στη σχέση γονέα και τέκνου αναπτύσσεται στο σχετικό με τον προσηλυτισμό κεφάλαιο.

στ. Τέχνη και θρησκεία

Στο άρθρο 16 §1 κατοχυρώνεται η ελευθερία της τέχνης. Η τέχνη από πολύ νωρίς συνδέθηκε με τη θρησκεία. Στο θρησκευτικό χώρο συναντώνται πολλές εκφάνσεις της όπως ζωγραφική, μουσική, αρχιτεκτονική κτλ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, λοιπόν, η περίπτωση όπου ελευθερία της τέχνης και θρησκευτική ελευθερία συναντώνται και αλληλοοριοθετούνται. Για παράδειγμα μέχρι που φτάνει η ελευθερία ενός αγιογράφου που αναλαμβάνει την αγιογράφιση ενός ναού; θα μπορούσε να παραστήσει τις μορφές όπως επιθυμεί; Εδώ πάλι πρέπει να εξετάσουμε το συγκεκριμένο δικαίωμα με βάση τη θεωρία της θεσμικής εφαρμογής. Η ανάθεση του καλλιτεχνικού έργου της αγιογραφίας δεν βρίσκεται σε αιτιώδη συνάφεια με την καλλιτεχνική ελευθερία. Η κάθε εκκλησία «παραγγέλει» την αγιογράφιση επιθυμώντας κάτι συγκεκριμένο και όχι ένα γενικό καλλιτεχνικό δημιούργημα. Στην ανάθεση του έργου δεν περιλαμβάνεται ως στοιχείο της η καλλιτεχνική ελευθερία και

¹⁶ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που ο ιδιοκτήτης ενός ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου μειώνει τα διδάκτρα για τους ομόδοξους μαθητές, ενέργεια αντισυνταγματική που πιθανόν να στοιχειοθετεί και προσηλυτισμό

κατά συνέπεια στην προκειμένη περίπτωση το δικαίωμα αυτό συστέλλεται. Ο καλλιτέχνης οφείλει να εφαρμόσει πίστα τους κανόνες της αγιογραφίας και πιθανόν και το συγκεκριμένο μοτίβο που θα επιθυμεί η εκκλησία.

Διαφορετική είναι η περίπτωση που ένας καλλιτέχνης αποφασίζει από μόνος του να κάνει κάποιο έργο που να αφορά τη θρησκεία: για παράδειγμα την εικόνα ενός αγίου. Εκεί δεν έχει κάποια ιδιαίτερη υποχρέωση και το δικαίωμα της καλλιτεχνικής παρουσιάζει, λοιπόν, η περίπτωση όπου ελευθερία της τέχνης και θρησκευτική ελευθερία συναντώνται και αλληλοοριοθετούνται. Για παράδειγμα μέχρι που φτάνει η ελευθερία ενός αγιογράφου που αναλαμβάνει την αγιογράφιση ενός ναού; θα μπορούσε να παραστήσει τις μορφές όπως επιθυμεί; Εδώ πάλι πρέπει να εξετάσουμε το συγκεκριμένο δικαίωμα με βάση τη θεωρία της θεσμικής εφαρμογής. Η ανάθεση του καλλιτεχνικού έργου της αγιογραφίας δεν βρίσκεται σε αιτιώδη συνάφεια με την καλλιτεχνική ελευθερία. Η κάθε εκκλησία «παραγγέλει» την αγιογράφιση επιθυμώντας κάτι συγκεκριμένο και όχι ένα γενικό καλλιτεχνικό δημιούργημα. Στην ανάθεση του έργου δεν περιλαμβάνεται ως στοιχείο της η καλλιτεχνική ελευθερία και κατά συνέπεια στην προκειμένη περίπτωση το δικαίωμα αυτό συστέλλεται. Ο καλλιτέχνης οφείλει να εφαρμόσει πίστα τους κανόνες της αγιογραφίας και πιθανόν και το συγκεκριμένο μοτίβο που θα επιθυμεί η εκκλησία.

Διαφορετική είναι η περίπτωση που ένας καλλιτέχνης αποφασίζει από μόνος του να κάνει κάποιο έργο που να αφορά τη θρησκεία: για παράδειγμα την εικόνα ενός αγίου. Εκεί δεν έχει κάποια ιδιαίτερη υποχρέωση και το δικαίωμα της καλλιτεχνικής του ελευθερίας εφαρμόζεται σε όλο το περιεχόμενο του. θα πρέπει όμως, με το έργο του να μην προσβάλεται η θρησκεία.

ζ. θρησκεία και γάμος¹⁷

Ο θεσμός του γάμου προστατεύεται στο Σύνταγμα και μάλιστα ξεχωριστά από την οικογένεια στο άρθρο 21§1. Πολλές είναι οι ελευθερίες που γενιόνται από την προστασία του θεσμού του γάμου. Παράλληλα, όμως, ο γάμος αποτελεί συχνά θρησκευτικό γεγονός. Είναι θεσμός άμεσα συνυφασμένος με τη θρησκεία καθώς συχνά οι επιβάλλεται ιερολογία (όχι από νομική πλευρά) για τη σύναψη του. Για το λόγο αυτό τα δικαιώματα του γάμου και η θρησκευτική ελευθερία συχνά εμφανίζονται «ταυτόχρονα» και γι'αυτό είναι αναγκαία κάθε φορά η οριοθέτηση τους.

Έτσι, είναι αντισυνταγματική η απαγόρευση γάμου χριστιανού με αλλόθρησκο, που ίσχυε παλαιότερα. Οι

¹⁷ ΠολΠρθες 1709/1980 Γάμος μεταξύ χιλιοστών
ΑΠ 1723/1980 Εφαρμογή οθωμανικού δικαίου στο γάμο
Γνωμ-919 Αθήνα 18/9/1970 Το υποστατό του γάμου μεταξύ χιλιοστών

θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν αποτελούν συστατικό στοιχείο της συζυγικής σχέσης και για το λόγο αυτό δεν επιτρέπεται ο περιορισμός του δικαιώματος αυτού στο πλαίσιο της συγκεκριμένης σχέσης. Με την ίδια δικαιολογητική βάση οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι δεν επιτρέπεται η εξάρτηση του γάμου από ορισμένη ιερολογία. Επίσης, η έλλειψη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ θεσμού (γάμου - συζυγικής σχέσης) και δικαιώματος (θρησκευτική ελευθερία) μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν αποτελεί ισχυρό κλονισμό της συζυγικής σχέσης η αλλαγή δόγματος από τον/την σύζυγο και κατά συνέπεια δεν αποτελεί επαρκή αιτία διαζυγίου.

η. Προστασία της οικογένειας και θρησκεία¹⁸

Πέρα από το γάμο ο νομοθέτης προστατεύει και το θεσμό της οικογένειας. Η οικογένεια που προστατεύεται στο άρθρο 21§1 δεν είναι μόνο η νόμιμη· δεν απαιτείται νόμιμος και έγκυρος γάμος. Προστατεύεται η οικογένεια με την ουσιαστική της έννοια, ως συμβίωση ή ακόμα και ως δεσμός αίματος. Από την προστασία αυτή προκύπτουν δικαιώματα και ελευθερίες που αφορούν είτε τη σχέση των γονέων μεταξύ τους είτε τη σχέση γονέων παιδιών. Από την άλλη πλευρά και η θρησκεία συνδέεται άμεσα με το θεσμό της οικογένειας και συχνά τα διάφορα δόγματα επικεντρώνονται γύρω από το θεσμό αυτό με αποτέλεσμα να βρίσκουν εφαρμογή και μέσα στο θεσμό της οικογένειας τα δικαιώματα τα σχετικά με τη θρησκεία. Και εδώ προκύπτει πάλι το πρόβλημα της εφαρμογής και οριοθέτησης τους το οποίο πρέπει φυσικά να εξετάζεται με βάση τις ιδιαιτερότητες του θεσμού.

Για παράδειγμα, δύσκολα θα μπορούσε να στοιχειοθετηθεί προσηλυτισμός στη σχέση γονέα και τέκνου καθώς η θρησκευτική εκπαίδευση ενυπάρχει ως στοιχείο στη σχέση αυτή (το θέμα αναπτύσσεται εκτενέστερα στο σχετικό με τον προσηλυτισμό κεφάλαιο). Επίσης (όπως προαναφέρθηκε) το γεγονός από μόνο του ότι η σύζυγος ανακόπηκε από τη θρησκευτική πίστη δεν αρκεί για να δικαιολογήσει ισχυρό κλονισμό του γάμου καθώς δεν αποτελεί στοιχείο της σχέσης μεταξύ των γονέων. Άλλο είναι αν η σύζυγος λόγω της μεταβολής της πίστης της δεν ανταποκρίνεται στις συζυγικές και οικογενειακές υποχρεώσεις της.

θ. Το δικαίωμα της συνάθροισης για θρησκευτικούς σκοπούς.

Συνάθροιση είναι η συνάντηση περισσότερων ατόμων σε συγκεκριμένο χρόνο και χώρο δημόσιο ή ιδιωτικό με

¹⁸ Γνωμοδ. 28 Καλαμάτα 2/5/1969 Προσηλυτισμός των παιδιών των Χιλιοστών ΑΠ 1107/1992 Απόφαση για το θρήσκευμα ανήλικου τέκνου από διαζευγμένους γονείς Γνωμ. 10 προς ΑΠ 27/4/1963 Επέμβαση δικαστή στη θρησκευτική ανατροφή του παιδιού

συγκεκριμένο σκοπό. Αυτή προστατεύεται στο άρθρο 11 του συντάγματος και ανάλογα με το σκοπό της μπορεί να είναι πολιτική, κοινωνική ή ειδικότερα θρησκευτική. Με βάση τα παραπάνω και προκειμένου για το θρησκευτικό χώρο η έννοια της συνάθροισης περιλαμβάνει και τη δημόσια λατρεία (για την οποία έγινε λόγος πιο πριν) δεν περιορίζεται όμως μόνο σ' αυτή. Περιλαμβάνει και κάθε άλλη συγκέντρωση των πιστών με σκοπό θρησκευτικό (όπως ήταν για παράδειγμα η πρόσφατη διαδήλωση των ορθόδοξων πιστών για τις ταυτότητες). Στην περίπτωση αυτή έχουμε συρροή των διατάξεων για θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13) και ελευθερία του συνέρχεσθαι (άρθρο 11)¹⁹.

Την ξεχωριστή σημασία της θρησκευτικής συνάθροισης καταδεικνύει και η διάταξη του άρθρου 200 του Ποινικού Κώδικα η οποία ρυθμίζει ξεχωριστά το αξιόποιο διατάραξης συνάθροισης αυτού του είδους.

ι. Συναιτερίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς²⁰

Σύμφωνα με το άρθρο 12 παρ. 1 του Συντάγματος «οι Έλληνες έχουν δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία τηρώντας τους νόμους, που ποτέ., όμως, δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια». Το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα βρίσκει εφαρμογή και στο θρησκευτικό χώρο και έτσι μετατρέπεται πιο συγκεκριμένα σε δικαίωμα του καθένα να ιδρύει θρησκευτικές ενώσεις και θρησκευτικά σωματεία. Μάλιστα, αν λάβουμε υπόψη ότι στο άρθρο 13 κατοχυρώνεται η θρησκευτική ελευθερία για όλους όσους βρίσκονται στην ελληνική Επικράτεια και όχι μόνο για τους Έλληνες καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το δικαίωμα της ίδρυσης σωματείου επεκτείνεται και σε αλλοδαπούς που βρίσκονται στην Ελλάδα, εφόσον ασκείται για θρησκευτικούς σκοπούς.

Αναγκαίο συμπλήρωμα του δικαιώματος ίδρυσης θρησκευτικών σωματείων είναι το δικαίωμα αυτοδιοικήσεως. Να μπορούν δηλαδή τα σωματεία που ιδρύονται από τους οπαδούς μιας θρησκείας να διέπονται από τους ιδιαίτερους κανόνες δικαίου της θρησκείας αυτής. Χωρίς αυτό, το μερικότερο δικαίωμα της ίδρυσης θρησκευτικών σωματείων και κατ'επέκταση το γενικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας παραμένει ανενεργό.

Το θεμελιώδες δικαίωμα του άρθρου 12 εφαρμόζεται θεσμικά στο χώρο της θρησκείας και περιορίζεται σύμφωνα με τους γενικούς περιορισμούς του άρθρου 13 για τη θρησκευτική ελευθερία. Έτσι, είναι αναγκαίο η θρησκεία του υπό ίδρυση

¹⁹ Η ελευθερία του συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς είναι ένα ακόμα παράδειγμα μικτού δικαιώματος

²⁰ Εφ.ΑΘ-1190/1987 Ίδρυση σωματείου «Διεθνής Ένωσης δια τη συνειδητοποίηση του Κρίσνα»

Πρωτ. Αθ. 2060/1969 ίδρυση σωματείου τεκτονισμού

σωματείου να είναι γνωστή, η λειτουργία του να είναι σύμφωνη με τα χρηστά ήθη και να μην στοιχειοθετείται προσηλυτισμός στα πλαίσια της λειτουργίας αυτής²¹.

Όπως ρητά ορίζεται στο άρθρο 12 παρ.1 η ίδρυση (θρησκευτικού) σωματείου δεν μπορεί να εξαρτηθεί από προηγούμενη άδεια. Είναι αντισυνταγματική, λοιπόν, η εξάρτηση της ίδρυσης σωματείου από οποιαδήποτε προηγούμενη άδεια της διοίκησης και για το λόγο αυτό θα ήταν ορθό η εξέταση των παραπάνω προϋποθέσεων (αν πρόκειται για γνωστή θρησκεία κτλ.) να γίνεται από την ανεξάρτητη δικαστική αρχή.

ία. θρησκευτικός τύπος²²

Στο άρθρο 14§2 προστατεύεται ο τύπος με την υποκειμενική του έννοια, ως υποκείμενο και μέθοδος, δηλαδή, παραγωγής εντύπων. Τύπος ή έντυπο είναι κάθε προϊόν μέσου μαζικής παραγωγής στο οποίο απεικονίζεται κείμενο ή αναπαράσταση²³. Η περίπτωση του τύπου που αφορά θρησκευτικά θέματα ή εκδίδεται από θρησκευτικές ενώσεις με θρησκευτικό σκοπό είναι μια χαράκτη ριστική περίπτωση μικτού δικαιώματος όπου ελευθερία της θρησκείας και τύπου συναντώνται δημιουργώντας ένα νέο δικαίωμα κατά κάποιο τρόπο, το θρησκευτικό τύπο. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργείται ένας ιδιαίτερος θεσμός όπου συχνά γενάτοι το θέμα ποιες από τις διατάξεις θα εφαρμοστούν, αυτές περί τύπου ή εκείνες για τη θρησκευτική ελευθερία. Και πάλι εδώ η θεσμική εφαρμογή μπορεί να δώσει επαρκώς λύσεις.

Για παράδειγμα, είναι λογικό ο εργαζόμενος σε μια οποιαδήποτε εφημερίδα να προστατεύεται από την ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και να μπορεί να πρεσβεύει όποιο δόγμα επιθυμεί. Δεν μπορεί όμως να ισχύσει το ίδιο και για μια θρησκευτική εφημερίδα. Εκεί οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτελούν στοιχείο του θεσμού του θρησκευτικού τύπου και σχετίζονται με δεσμό αιτιώδης συνάφειας με αυτόν, με αποτέλεσμα το αντίστοιχο δικαίωμα να περιορίζεται ανάλογα. Είναι συνταγματική, λοιπόν η απόλυση εργαζομένου σε θρησκευτική εφημερίδα λόγω αλλαγής δόγματος.

²¹ Οι γενικοί αυτοί περιορισμοί αναπτύσσονται ξεχωριστά σε επόμενο κεφάλαιο.

²² ΑΠ 515/1931 Προσβολή θρησκείας μέσω εντύπων Γνωμ. 35 Εισαγγελίας ΑΠ 12/12/1958 Υποχρέωση αναγραφής θρησκευμάτων σε θρησκευτικά έντυπα

²³ Κατά το άρθρο 1 του α,ν-1092/38 «περί τύπου», τύπος και έντυπο επί των οποίων εφαρμόζονται αι διατάξεις του νόμου τούτου είναι παν ότι εκ τυπογραφίας ή οιουδήποτε άλλου μηχανικού ή χημικού μέσου παράγεται εις όμοια αντίτυπα και χρησιμεύει εις πολλαπλασιασμό ή διάδοσιν χειρογράφων, εικόνων, παραστάσεων, μετά ή άνευ σημειώσεων, ή μουσικών έργων μετά κειμένου ή επεξηγήσεων ή φωνογραφικών πλακών.

ιβ. Ελευθερία συναλλαγών και θρησκεία

Η ελευθερία των συναλλαγών αποτελεί τμήμα του οικονομικού χώρου και προστατεύεται από το Σύνταγμα²⁴. Καθένας μπορεί να αναπτύσσει ελεύθερα οικονομική δραστηριότητα εφόσον όμως δεν προσβάλλει σύμφωνα με τη ρητή διάταξη του άρθρου 106§2 και 2§ 1 την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, θα πρέπει δηλαδή η οικονομική και συναλλακτική ελευθερία να μην ασκείται κατά τρόπο που να προσβάλλει το θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα, ανάμεσα σ'αυτά και τη θρησκευτική ελευθερία. Το πότε συμβαίνει αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό με βάση τη θεωρία της θεσμικής εφαρμογής.

Για παράδειγμα, αποτελεί παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας η άρνηση πώλησης για το λόγο ότι ο συναλλασσόμενος είναι διαφορετικού δόγματος. Ο θεσμός των συναλλαγών δεν εμπεριέχει ως στοιχείο του τη θρησκευτική πίστη των συναλλασσομένων και συνεπώς το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας δε συνδέεται με δεσμό αιτιώδους συνάφειας με το θεσμό αυτό. Εδώ πρέπει το εν λόγω δικαίωμα να εφαρμοστεί σε όλο του το περιεχόμενο και όχι θεσμικά. Για την ταυτότητα του νομικού λόγου δεν είναι συνταγματική η έξωση του μισθωτή από την ενοικιαζόμενη οικία με το λόγο ότι αυτός άλλαξε δόγμα. Η θρησκευτική πίστη δεν αποτελεί στοιχείο της μίσθωσης.

Επίσης θα ήταν άξιο να αναφερθεί η περίπτωση της παραίτησης από το δικαίωμα της συναλλακτικής ελευθερίας που υφίσταται στην περίπτωση των μοναχών (φυσικά για όσο χρόνο ασκούν μοναχισμό καθώς γενική παραίτηση από το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα δεν μπορεί να υπάρξει).

ιγ. Δικαίωμα στην ιδιοκτησία και θρησκεία

Σύμφωνα με το άρθρο 17§1 του Συντάγματος «η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του κράτους, τα δικαιώματα όμως που απορρέουν από αυτή δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος». Η έννοια της ιδιοκτησίας κατά το Σύνταγμα είναι ευρύτερη από εκείνη της κυριότητας και περιλαμβάνει κάθε εμπράγματο δικαίωμα.

Τέτοιου είδους δικαιώματα ασκούνται και στο θρησκευτικό χώρο και ιδίως από τα θρησκευτικά σωματεία τα οποία ως νομικά πρόσωπα μπορούν να είναι φορείς εμπράγματων δικαιωμάτων.

Στο θρησκευτικό χώρο μάλιστα η ιδιοκτησία έχει ξεχωριστή σημασία και για το λόγο αυτό ο νομοθέτης την προστάτεψε ιδιαίτερα. Στο άρθρο 374 του ποινικού κώδικα κρίνεται ως διακεκριμένη η κλοπή από τόπο προορισμένο για θρησκευτική

²⁴ α.5§1 του Συντάγματος

λατρεία πράγματος που είναι αφιερωμένο σ'αυτή και ο δράστης τιμωρείται με βαρύτερη ποινή.

ιδ. Εργασία και συνδικαλιστική ελευθερία και η σχέση τους με τη θρησκεία

Εργασία είναι το σύνολο των ενεργειών του ανθρώπου που αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην παραγωγή οικονομικά αποτιμητού αποτελέσματος. Με αυτή την έννοια προστατεύει και ο συντακτικός νομοθέτης την εργασία στο άρθρο 22 όπου την κατοχυρώνει ως δικαίωμα και παράλληλα καθιερώνει ειδικά το δικαίωμα ισότητας ως προς την αμοιβή.

Σε σχέση με τα θρησκευτικά δικαιώματα θα μπορούσε να πει κανείς ότι προσβάλλει την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας η μισθολογική ή οποιαδήποτε είδους διάκριση των εργαζομένων με βάση τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Και πάλι, όμως, αυτό κρίνεται με βάση το συγκεκριμένο θεσμό και τη συγκεκριμένη έννομη σχέση εργασίας. Έτσι, δεν μπορεί να ισχύσει το ίδιο για τους εργαζόμενους ενός θρησκευτικού σωματείου όπου οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτελούν στοιχείο της συγκεκριμένης εργασιακής σχέσης.

Στην εργασιακή σχέση κατέχει ξεχωριστή θέση το δικαίωμα στην απεργία το οποίο εντάσσεται στα πλαίσια της γενικότερης συνδικαλιστικής δράσης των εργαζομένων. Απεργία για θρησκευτικό σκοπό μπορεί να γίνει αρκεί να δικαιολογείται από τη συγκεκριμένη σχέση εργασίας και εφόσον το συγκεκριμένο δικαίωμα ασκείται μέσα στα όρια της θρησκευτικής ελευθερίας, δε στοιχειοθετεί προσηλυτισμό και δεν ασκείται καταχρηστικά. Προκειμένου, λοιπόν, για απεργία με θρησκευτικό σκοπό πρέπει να συνδυαστούν οι διατάξεις για την συνδικαλιστική ελευθερία και τη θρησκευτική ελευθερία και να εφαρμοστούν ανάλογα στα πλαίσια της κάθε έννομης σχέσης εργασίας.

ιέ. Ελευθερία κίνησης - Αγ. Όρος

Σημαντικότερη απόρροια της γενικότερης ελευθερίας που προκύπτει από το σεβασμό στην ανθρώπινη αξία είναι η ελευθερία κίνησης. Αυτή προκύπτει από το άρθρο 5§3. Στην ελευθερία κίνησης ανήκουν: α) η ελευθερία εισόδου και εξόδου από τη χώρα, β) η ελευθερία εγκατάστασης στην ελληνική επικράτεια και γ) η ελευθερία κίνησης στο ελληνικό έδαφος. Το τελευταίο αυτό στοιχείο της ελευθερίας κίνησης φαίνεται να περιορίζεται από το συνταγματικά προβλεπόμενο καθεστώς του Αγ. Όρους.

Ιστορικά εξακριβωμένες πληροφορίες για εγκατάσταση μοναχών στο Αγ. Όρος απαντούν από τον 9^ο αιώνα. Από τότε άρχισαν να συγκεντρώνονται μοναχοί στη χερσόνησο του Άθω και να ιδρύουν Μονές με κοινοβιακό σύστημα με πρώτη τη Μονή της Μεγίστης Λαύρας γύρω στο 963. Η χερσόνησος περιήλθε στο ελληνικό κράτος με τις συνθήκες που τερμάτιζαν τον Α'

Παγκόσμιο Πόλεμο και το 1924 καταρτίστηκε ο Καταστατικός Χάρτης του Αγ. Όρου ο οποίος κυρώθηκε επί κυβερνήσεως του στρατηγού Κονδύλη το 1926. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1926, με τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος που κατήρτισε η επιτροπή Παπαναστασίου, ρυθμίζεται για πρώτη φορά συνταγματικά το καθεστώς του Αγ. Όρους με διατάξεις που διατηρούνται σχεδόν अपαράλλακτες μέχρι και στο ισχύον Σύνταγμα.

Σύμφωνα με το άρθρο 105 του ισχύοντος Συντάγματος η Χερσόνησος του Άθω αποτελεί αυτοδιοίκητο τμήμα του ελληνικού Κράτους του οποίου η κυριαρχία πάνω σ' αυτό παραμένει άθικτη. Περαιτέρω στο ίδιο άρθρο προβλέπεται ο τρόπος διοίκησης και κατοχυρώνεται το ιδιαίτερο καθεστώς που επικρατεί σύμφωνα με τον Καταστατικό Χάρτη. Μέσω του άρθρου 105 δεν μπορεί να θεωρηθεί αντισυνταγματική η απαγόρευση εισόδου στις γυναίκες (το λεγόμενο άβατο) καθώς και οι προβλεπόμενες φορολογικές και τελωνειακές απαλλαγές που επιφυλάσσονται για το Αγ. Όρος. Το Σύνταγμα ευθέως κατοχυρώνει τον Καταστατικό Χάρτη στον οποίο προβλέπεται το άβατο. Σύγκρουση συνταγματικών διατάξεων δεν μπορεί να υπάρξει. Η ελευθερία κίνησης περιορίζεται από το άρθρο 105, πράγμα θεμιτό, καθώς το Σύνταγμα (και μόνο αυτό) μπορεί να επιβάλλει περιορισμούς των γενικών συνταγματικών δικαιωμάτων.

Μάλιστα, το καθεστώς του Αγ. Όρους ελήφθη υπ' όψη και από τα συμβαλλόμενα κράτη κατά τη σύναψη της συνθήκης προσχώρησης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα όπου με με Κοινή Δήλωση αναγνώριζαν το ειδικό καθεστώς του Αγ. Όρους και δεσμεύονταν να το λάβουν υπ' όψη τους κατά την «εφαρμογή και περαιτέρω επεξεργασία των κοινοτικών διατάξεων».

ΓΕΝΙΚΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

1. ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ

Στο άρθρο 13 §2 εδ.2 δεν επιτρέπεται η άσκηση της λατρείας να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Δημόσια τάξη είναι το σύνολο των αρχών, αξιών και πεποιθήσεων, οι οποίες χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή²⁵. Υπό την έννοια αυτή δημόσια τάξη αποτελούν και οι αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για τα ήθη και κατά συνέπεια κάθε αρχή πεποίθηση ή αξία που προσκρούει στην περί ηθών αντίληψη αντίκειται στη δημόσια τάξη.

Το πότε κάποια πεποίθηση ή ενέργεια αντίκειται στη δημόσια τάξη είναι ζήτημα που κρίνεται ad hoc και σε τελευταίο βαθμό από το δικαστή. Αυτός οφείλει να κρίνει αντικειμενικά και όχι με βάση τις προσωπικές του αντιλήψεις συνεκτιμώντας κατ'αρχάς τις απόψεις και αντιλήψεις της πλειονότητας των μελών της ελληνικής κοινωνίας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω θα ήταν αντίθετες προς την ελληνική δημόσια τάξη πεποιθήσεις, που επιβάλλουν στα μέλη κάποιου θρησκειώματος σωματικές κακώσεις ή ανθρωποθυσίες. Παρόμοια περίπτωση εμφανίστηκε στης ΗΠΑ με το δόγμα των Μορμόνων το οποίο επέτρεπε την πολυγαμία. Το αρμόδιο δικαστήριο έκρινε ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί αντισυνταγματική η διάταξη που θεωρεί ποινικά κολάσιμη την πολυγαμία, ως αντιβαίνουσα στη θρησκευτική ελευθερία, καθώς «τέτοιου είδους πεποιθήσεις τείνουν να διαταράζουν την οικογενειακή ειρήνη, να καταστρέφουν την αγνότητα των γαμικών σχέσεων, να υποβιβάζουν τη γυναίκα και να εξευτελίσουν τον άνδρα». Παρόμοιες πεποιθήσεις αντιβαίνουν και στην ελληνική δημόσια τάξη και συνεπώς δεν καλύπτονται από την προστασία του άρθρου 13.

2. ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ

Στο άρθρο 13 §4 «κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του απέναντι στο Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους».

Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή τίθεται ένα όριο ανάμεσα στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και των υποχρεώσεων του πολίτη απέναντι στο Κράτος και τους νόμους. Υπάρχουν διάφορες απόψεις για το ποια από τις δύο αρχές είναι ο κανόνας

²⁵ Βλ. Μαρίνο Γ. - θρησκευτική ελευθερία, σελ. 173 Οι αντιλήψεις και το δόγμα της επικρατούσας θρησκείας δε αποτελεί κριτήριο για να διαγνωσθεί αν το δόγμα κάποιας θρησκείας αντίκειται στα χρηστά ήθη και τη δημόσια τάξη, καθώς είναι δυνατόν κάποια θρησκευτική πεποίθηση να αντιβαίνει στο ορθόδοξο δόγμα, όχι, όμως, και στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη.

και ποια η εξαίρεση²⁶. Πάντως ως προς τις υποχρεώσεις απέναντι στο Κράτος, αυτές ποτέ δεν μπορούν να καμφθούν εν όψει των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η φορολογία. Το ζήτημα ανέκυψε και πάλι στις ΗΠΑ το 1960 όταν ο πάστορας Abraham J. Muste, έπειτα και από την εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αρνήθηκε να καταβάλλει φόρους με την αιτιολογία ότι τα έσοδα από τους φόρους θα χρησιμοποιηθούν σε σκοπούς που αντίκεινται στα θρησκευτικά του πιστεύω (κατασκευή βομβών). Το δικαστήριο παρά το ότι έκρινε ειλικρινής τους ισχυρισμούς του δεν τους έκανε δεκτούς.

Το ζήτημα, επίσης, που υπήρχε ως προς την στρατολογία των αντιρρησιών συνείδησης λύθηκε με την θέσπιση εναλλακτικής θητείας, πράγμα που ρητά πλέον επιτρέπει το Σύνταγμα έπειτα από την αναθεώρηση του 2001 με την ερμηνευτική δήλωση που προστέθηκε στο άρθρο 4.

Ως προς τον όρο νόμοι, που χρησιμοποιείται, αυτός θα πρέπει να εξειδικευθεί αλλιώς ελλοχεύει ο κίνδυνος να φαλκιδεύσει ο κοινός νομοθέτης στην πράξη το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Έτσι με τον όρο νόμοι νοούνται μόνο οι γενικής ισχύος που αφορούν την προάσπιση σπουδαίου εννόμου αγαθού όπως είναι για παράδειγμα η δημόσια υγεία, η δημόσια τάξη κτλ. Για παράδειγμα η θρησκευτική ελευθερία υποχωρεί εάν πρόκειται για εμβολιασμό εν όψει επιδημίας σε περίπτωση που το δόγμα κάποιας θρησκείας δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο.

3. ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ²⁷

Στο άρθρο 13 §2 εδ. γ' του Συντάγματος αναφέρεται ρητά ότι απαγορεύεται ο προσηλυτισμός. Το ισχύον Σύνταγμα σε σχέση με τα προηγούμενα Συντάγματα διαφοροποιήθηκε κατά το ότι πλέον απαγορεύεται ο προσηλυτισμός κατά οποιασδήποτε (γνωστής) θρησκείας και όχι μόνο κατά της επικρατούσας όπως προέβλεπαν τα προηγούμενα Συντάγματα. Κατά συνέπεια, μπορεί να στοιχειοθετεί προσηλυτισμό και η θρησκευτική δράση πιστού του ορθόδοξου δόγματος. Η έννοια του προσηλυτισμού δεν εξηγείται στο Σύνταγμα και γι' αυτό η ερμηνεία του όρου δε θα πρέπει να γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να παραβιάζονται τα θεμελιώδη θρησκευτικά δικαιώματα. Γενικά προσηλυτισμός είναι η με αθέμιτα μέσα προσπάθεια μεταβολής του θρησκευτικού πιστεύω του άλλου. Κριτήρια, λοιπόν, για την οριοθέτηση μεταξύ νόμιμης θρησκευτικής δράσης και προσηλυτισμός αποτελούν ο επιδιωκόμενος σκοπός και το θεμιτό του χρησιμοποιούμενου μέσου.

²⁶ Βλ. Μαρίνο Τ. - «θρησκευτική ελευθερία» σελ. 179 και αντίθετη άποψη Ι.Μ. Κονιδάρης - Εγχειρίδιο εκκλησιαστικού δικαίου, σελ. 58

²⁷ ΑΠ 289/1953 Προσηλυτισμός Χιλιοστών
Δ.Στρατ.Αερ.ΑΘ. 155/1991 Προσηλυτισμός αξιωματικών
ΑΠ 1487/1952 Προσηλυτισμός αξιωματικού
ΑΠ 945/47 Συνταγματικότητα διατάξεων προσηλυτισμού
ΑΠ 317/1934 Προσηλυτισμός με παραλλαγή της Αγ. Γραφής

Οι διατάξεις που προβλέπουν το αξιόποινο και τις κυρώσεις από την προσηλυτιστική δράση δεν βρίσκονται στον ποινικό κώδικα αλλά σε δυο άλλα νομοθετήματα, προϊόντα της δικτατορίας Μεταξά. Αυτές έχουν τεθεί σε έντονη κριτική και η συνταγματικότητα τους αμφισβητείται. Τείνει να επικρατήσει η άποψη ότι οι διατάξεις αυτές είναι αντισυνταγματικές, τόσο λόγω του ότι αντίκεινται σε διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος, όσο και λόγω της γενικότητας τους αλλά και του όλου πνεύματος που τις διαπνέει, λαμβανομένου υπ' όψη ότι θεσπίστηκαν σε περίοδο δικτατορίας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεν αποτελεί προσηλυτισμό η αποστολή ή διανομή εντύπων όταν αυτή επιχειρείται με θεμιτά μέσα. Επίσης, δεν πρόκειται για προσηλυτισμό όταν γίνεται απλή ανταλλαγή απόψεων σχετικά με τις θρησκείες ακόμα και αν σκοπός των συνομιλούντων είναι η αλλαγή των θρησκευτικών πιστεύω του άλλου. Εδώ αλλεϊπει το στοιχείο του αθέμιτου.

Έχει επίσης τεθεί το ζήτημα κατά πόσο μπορεί να υφίσταται προσηλυτισμός στη σχέση γονέα και τέκνου. Αν εφαρμόσουμε τη θεωρία της θεσμικής εφαρμογής μπορούμε να πούμε ότι δεν ασκούν προσηλυτισμό οι γονείς κατά τη θρησκευτική εκπαίδευση του παιδιού τους, καθώς αυτή αποτελεί στοιχείο της έννομης σχέσης που τους συνδέει και συνεπώς δεν μπορεί να υφίσταται κατά αυτόν τον τρόπο παραβίαση της θρησκευτικής συνείδησης του παιδιού. Άλλωστε θα ήταν δύσκολο να υπάρξουν αθέμιτα μέσα στα πλαίσια της θρησκευτικής ανατροφής. Το ζήτημα, όμως, δεν είναι τόσο απλό σε περίπτωση διαζευγμένων γονέων. Όταν η γονική μέριμνα με δικαστική απόφαση έχει ανατεθεί στον έναν από τους δύο γονείς και ο άλλος κατά παράβαση της δικαστικής απόφασης επιχειρεί να μεταβάλλει τα θρησκευτικά πιστεύω του παιδιού τότε θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για προσηλυτισμό, καθώς πληρείται το στοιχείο του αθέμιτου. Όταν και οι δύο έχουν δικαίωμα να ασκήσουν γονική μέριμνα και σε περίπτωση έντονης διαφωνίας, θα πρέπει να αποφασίσει το δικαστήριο (όπως ήδη προαναφέρθηκε) με βάση το συμφέρον του παιδιού (και όχι με βάση το ποια αποτελεί ορθότερη θρησκεία), λαμβάνοντας υπ' όψη και το οικογενειακό του περιβάλλον. Προβληματισμό προκαλεί και η περίπτωση όπου οι γονείς μετά από χρόνια και αφού έχουν διαμορφώσει θρησκευτική συνείδηση στο παιδί, αλλάζουν δόγμα και προσπαθούν να αλλάξουν τις ήδη διαμορφωμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις του. Εδώ θα πρέπει κάθε φορά να αξιολογούνται τα μέσα και ο τρόπος που χρησιμοποιούν οι γονείς για την επίτευξη του σκοπού τους.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Το ζήτημα των σχέσεων κράτους εκκλησίας δεν προέκυψε τον τελευταίο καιρό αλλά απασχολεί την κοινωνία αιώνες. Άλλοτε το σύστημα που εφαρμόστηκε ήταν αυτό της απόλυτης πολιτειαρχίας και άλλοτε έφθανε στον πλήρη χωρισμό.

Δεν υπάρχει κοινώς αποδεκτή κατηγοριοποίηση των συστημάτων ρυθμίσεως των σχέσεων πολιτείας εκκλησίας και αυτό γιατί οι τρόποι ρυθμίσεως του ζητήματος είναι αρκετοί. Γενικά πάντως επικρατεί η διάκριση ανάμεσα σε συστήματα ενώσεως και διακρίσεως στα οποία θα μπορούσαν να υπαχθούν και τα υπόλοιπα ανάμεσα σ'αυτά και το ισχύον.

Στα συστήματα ενώσεως. Πολιτεία και Εκκλησία δεν διακρίνονται. Τα όργανα είναι κοινά και ασκούν τόσο την κρατική όσο και την εκκλησιαστική εξουσία. Ανάλογα με το πού εντοπίζεται το κέντρο βάρους έχουμε α)τα ιεροκρατικά συστήματα που εφαρμόστηκαν κυρίως στη Δύση τον 11^ο και 14^ο αιώνα όταν επικεφαλής κρατικής και εκκλησιαστικής εξουσίας ήταν ο Πάπας και β)τα πολιτειαρχικά συστήματα όπου επικεφαλής είναι όργανο του κράτους. Αυτά εμφανίστηκαν και πάλι στη Δύση κατά το 14^ο αιώνα ως αντίδραση στο προηγούμενο ιεροκρατικό σύστημα.

Από την άλλη, στα συστήματα διακρίσεως. Εκκλησία και Πολιτεία διακρίνονται όχι μόνο ως προς τα όργανα αλλά και ουσιαστικά. Εδώ συναντώνται πάλι άλλες υποδιαιρέσεις ανάλογα με την «ένταση» διάκρισης των δυο θεσμών. Έτσι έχουμε το σύστημα της ομοταξίας (ισοτιμία μεταξύ πολιτείας - εκκλησίας), του πλήρους χωρισμού ή του ήπιου χωρισμού.

Σήμερα συνηθίζεται να λέγεται ότι ακολουθείται το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας», σύμφωνα με τον όρο που έδωσε ο Κ. Ράλλης. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, που αποτελεί εξελιγμένη μορφή της πολιτειαρχίας προς την κατεύθυνση των συστημάτων διακρίσεως, η Πολιτεία επεμβαίνει και κρατεί στα Εκκλησιαστικά ζητήματα, ήπια όμως και όχι βίαια, με νόμους. Μάλιστα η επέμβαση συνίσταται σε «εξωτερικά» (διοικητικά) ζητήματα και όχι «εσωτερικά» (πνευματικά). Παράλληλα, στο σύστημα αυτό καθιερώνεται το απαραβίαστο της θρησκευτικής ελευθερίας και η εποπτεία της Πολιτείας επί των άλλων θρησκειών και δογμάτων που δρουν στην επικράτεια της.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Το Σύνταγμα κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία από την οποία απορρέουν τα μητρικά συνταγματικά θρησκευτικά δικαιώματα. Πρόκειται για την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και την ελευθερία της θρησκευτικής δράσης από τις οποίες προκύπτουν τα παρεπόμενα θρησκευτικά δικαιώματα. Στο θρησκευτικό χώρο, όμως, εμφανίζονται και μικτά δικαιώματα. Δικαιώματα δηλαδή που αποτελούνται από δύο ή και περισσότερα άλλα. Πρόκειται για γενικά συνταγματικά δικαιώματα τα οποία ανάλογα με το βαθμό αιτιώδους συνάφειας που τελούν ως προς το θεσμό της θρησκείας ή ως προς τις επιμέρους έννομες σχέσεις που εμφανίζονται στο χώρο αυτό εφαρμόζονται άλλοτε σε όλο τους το περιεχόμενο και άλλοτε θεσμικά (συστέλλονται). Όταν μεταξύ θεσμού ή έννομης σχέσης και δικαιώματος υπάρχει αιτιώδης συνάφεια το εν λόγω δικαίωμα περιορίζεται, ειδάλλως εφαρμόζεται σε όλη του την έκταση.

Τα θρησκευτικά δικαιώματα πέρα από τους ειδικότερους περιορισμούς που υφίστανται ανάλογα με τους θεσμούς μέσα στους οποίους ασκούνται γνωρίζουν και γενικούς περιορισμούς. Πρέπει να ασκούνται σύμφωνα με τα χρηστά ήθη και τη δημόσια τάξη, καθώς και με τρόπο τέτοιο ώστε να μη στοιχειοθετείται προσηλυτισμός εις βάρος κάθε γνωστής θρησκείας· παράλληλα, οι φορείς τους δεν μπορούν να τα επικαλεσθούν προκειμένου να αρνηθούν να συμμορφωθούν στους νόμους του Κράτους και τις υποχρεώσεις τους απέναντι σ' αυτό.

Τέλος, επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα σύμφωνα με το Σύνταγμα είναι η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία του Χριστού και οι σχέσεις της με την Πολιτεία ρυθμίζονται με βάση το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **Γ.Μ Παπαχατζή**, Χαριστήριο, Αθήνα, 1989
- **Γιαννόπουλος Γ.**, Ποια η συνταγματικώς προστατευόμενη έννοια της γνωστής θρησκείας, ΝοΒ 17 σελ. 1028
- **Μαρίνος Τ.**, Η θρησκευτική ελευθερία, 1972
- **Ανδρουλάκης Ν.**, Το αξιόποινο του προσηλυτισμού και η συνταγματικότητα του, ΝοΒ 1986, σελ.1031επ
- **Τρωιάνος Σ.**, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Αθήνα, 1984
- **Βενιζέλος Ευάγγελος**, Σχέσεις κράτους και εκκλησίας, θεσ/νίκη, 2000
- **Κρίππας Γεώργιος**, Χιλιασταί και προσηλυτισμός, ΕΕΝ 1985, σελ.888
- **Μουρατίδης**, Σχέσεις Εκκλησίας Πολιτείας, Αθήνα 1975
- **Χριστόφορος Χριστοφορίδης**, Προσηλυτισμός υπέρ της επικρατούσης θρησκείας, Ελλ.Δ/νη, 1981, σελ. 10 επ.
- **Τσάτσος Θ.** Μελέτες Συντ. Δικαιωμάτων, 1958
- **Ι. Μ. Κονιδάρη**, θεωρία και νομολογία για τους μάρτυρες του Ιεχωβα, ΝοΒ 1986, σ.502επ.
- **Γεωργόπουλου Κ.** - Επιτ. Συνταγματικό Δίκαιο